

Neke promjene u agrarnoj strukturi Hrvatske

Opći je cilj agrarne politike socijalističke Jugoslavije da postepeno izgradi poljoprivredu koja će u cjelini biti u rukama društva i da istodobno seljaštvo za kojeg uvijek u određenoj mjeri vrijedi Marxova ocjena da je »klasa barbara koja upola stoji izvan društva« prevede u društvenog proizvođača.¹⁾ Njeno je načelo da seljaštvo ne ekspropriira ukoliko ono samo ne počne ispoljavati sklonost za »dobrovoljnu« eksproprijaciju, odnosno ukoliko dovoljno daleko ne zakorači iz svog položaja sitnog, samoživog naturalnog proizvođača i potrošača. Na današnjem stupnju izgradnje socijalizma u našoj zemlji, seljaštvo jače ispoljava svoju sklonost da napušta dio svojih posjeda nego što društvo ispoljava spremnost da napuštene kapacitete sitnog posjeda preuzima i grupira. Socijalna pokretljivost seljaštva, izazivana i uvjetovana

¹ Ovaj je članak izvod iz jednog šireg rada Odjela za sociologiju sela Agrarnog instituta u Zagrebu, a koji nosi naslov: **Mogućnosti povećanja površina u društvenom vlasništvu i posjedu u NR Hrvatskoj**. Autori su Vlado Cvjetičanin, Svetozar Livada i Stipe Suvar, stručni suradnici. Članak je pripremio Vlado Cvjetičanin.

brzom industrijalizacijom, još je pretežno polovična. S obzirom na svoje životne aspiracije ono se rado odvaja od zemljišnog posjeda, međutim, s obzirom na svoje životne uvjete nerado napušta taj posjed. To je podloga mnogih nejasnoća, koje se vrlo često nastoje ukloniti brzim i površnim anketama i neprestanim raspravama o »raslojavanju« sela. Po našem mišljenju, najbitnije je steći uvid u međuzavisnost ekonomskih i socijalnih činjenica, uzroka i posljedica. Tome treba pridodati stupanj efikasnosti agrarne politike u korištenju objektivnih mogućnosti i u utjecanju na procese kako bi oni poprimali optimalna obilježja.

Naša je poljoprivreda snažnije stupila na put tehnološke revolucije i industrijalizacije pred šest-sedam godina. Od tada je društvo počelo ulagati znatno veća sredstva da bi se unaprijedila proizvodnja na društvenom, a onda i na privatnom sektoru. Izvanrednu proizvodnu dinamiku koja je rezultirala velikim povećanjem proizvodnje na cijelom društvenom i jednom dijelu privatnog sektora pratila je, ali ne ukorak, dinamika agrarne strukture. Društvo je preuzimalo nove zemljišne površine i poboljšavalo strukturu površina koje je već posjedovalo. Istodobno je privatni posjed ispoljavao tendencije određenih proizvodnih diferencijacija i strukturnih pomjeranja. Proizvodne su sposobnosti privatnog posjeda opadale uslijed odlivanja radne snage i dezinvestiranja, ali je društveni sektor poljoprivrede uspostavljajući proizvodnu suradnju sa privatnim sektorom spriječio da se ovakve tendencije jače ispolje, pa je štaviše došlo i do stanovitog povećanja ukupne proizvodnje na privatnom posjedu, jer je ona dijelom bila intenzivirana društvenim sredstvima.

Razvoj privrede u ovom je razdoblju omogućio da se smanji latentna nezaposlenost u selu. Prosječno je godišnje oko 20.000 za rad sposobnih stanovnika u našoj Republici napuštalo rad na svom poljoprivrednom posjedu i stupalo u radni odnos. 1962. ovaj se prelaz naglo smanjio i praktički postao neznatan. U međuvremenu povećao se odlazak sa sela putem školovanja omladine.

U Hrvatskoj je iseljavanje sa sela i napuštanje poljoprivrede veće od ukupnog priraštaja stanovništva negdje od 1953/54. Od tada se broj poljoprivrednog stanovništva neprestano smanjuje i apsolutno, a ne samo relativno. Moglo bi se stoga zaključiti, da se od tada povećavaju i mogućnosti »suzbijanja« privatnog posjeda, odnosno povećanja poljoprivrednih površina u društvenom posjedu i vlasništvu. Takvo zaključivanje temeljilo bi se na općoj pretpostavci o korelaciji opadanja broja poljoprivrednog stanovništva i napuštanja zemljišnih kapaciteta. Analiza stvarnih kretanja pokazuje, međutim, da ona ne verificiraju teoretsku ispravnost ove pretpostavke. Objašnjenja tome treba tražiti polazeći od činjenice da deagrarizacija u našoj zemlji teče vrlo postupno. Samo manji dio stanovnika potpuno napušta život i rad u okviru sitnovlasničke, napola prirodne poljoprivrede, dok veći dio čini to polovično, to jest zapošljava se u društvenoj privredi ostajući i dalje vezan uz zemlju, bilo da je na to prisiljen, bilo da na dva uporišta teži što brže i što potpunije ostvariti svoje životne aspiracije. No time, što mu zemlja prestaje biti jedino uporište ovaj dio stanovništva (kojeg u Hrvatskoj sada ima oko 1,240.000 ili 30% ukupnog stanovništva), u pravilu ne teži više intenzivirati proizvodnju, manje investira u posjed i zapašta ga u skladu s mogućnostima da stječe veće ili manje dohotke iz radnog odnosa. Najviše prak-

tičnih i konkretnih dilema pred našu agrarnu politiku, kada se radi o područjavanju poljoprivrede i podizanju poljoprivrede posebno na privatnom posjedu **predstavlja baš ovaj položaj i orijentacija mješovitog stanovništva, a s obzirom da ono drži oko 35% zemljišnih površina u privatnom vlasništvu.**

Prije nego pređemo na razmatranje dosadašnjih promjena socijalne i agrarne strukture sa onog aspekta koji nas u ovom napisu prvenstveno interesira, evo nekih osnovnih podataka i zapažanja o vlasničkoj strukturi poljoprivrede Hrvatske.

Društveni posjed 1962. g. zauzimao je 10,73% od ukupnih zemljišnih površina u Republici, (postotak poljoprivrednih površina iznosio je 11,47%, a obradivih 11,25%).

Povećanje društvenog sektora poljoprivrede u razdoblju od 1956—1962. teklo je ovako:

Površina društvenog sektora*

Godina	Ukupne površine	Indeks povećanja 1956 = 100	Verižni indeks	Obradive površine	Indeks 1956 = 100	Verižni indeks
1956	192.000	100		128.000	100	
1957	171.000	89	89	136.000	106	106
1958	207.000	108	121	143.000	112	105
1959	230.000	120	111	174.000	136	122
1960	256.000	133	111	199.000	155	114
1961	295.000	154	115	223.000	174	112
1962	372.000	194	126	241.000	188	108

* Vršili smo zaokruživanje na hiljade

Budući da iz godine u godinu statistička služba ne uspijeva obuhvatiti statističkim izvještajima sva društvena gospodarstva, kao i da ona, naročito u posljednjim godinama, prethodne podatke ne zamjenjuje definitivnima, u našoj su tabeli najvjerojatnije sadržana određena odstupanja od stvarnog kretanja. No ona nisu presudna za uočavanja tendencija u razmatranom vremenskom intervalu.

Lako uočavamo da je povećanje ukupnih površina u posljednje tri godine bilo dvostruko brže nego u tri godine koje su im prethodile. Ukupne površine gotovo su se udvostručile u šestogodišnjem razdoblju. Nešto su sporije rasle obradive površine. Njihovo se povećanje također ubrzalo od 1959. godine. Prosječno je društveni sektor godišnje povećavao ukupne površine za oko 30.000 ha, a obradive površine za oko 19.000 ha.

Privatni je sektor, kako po veličini zemljišnih površina tako i po volumenu proizvodnje, još uvijek dominantan u poljoprivredi naše republike, kao uostalom i u cijeloj zemlji. Na privatni sektor od ukupno 3,463.526 ha organiziranih površina otpada 3,091.819 ha ili 89,26%. Međutim, stupanj produktivnosti je na privatnom posjedu nizak uslijed tradicionalne zaostalosti sela, usitnjenosti posjeda, ekstenzivne obrade zemlje, slabe opremljenosti gospodarstva i naglih promjena u socijalnoj strukturi poljoprivrednog stanovni-

štva. U slijedećoj tabeli iznesena je distribucija poljoprivrednih gospodarstava i njihovih zemljišnih površina prema kategorijama gospodarstava, a kako ju je iskazao popis poljoprivrede 1960²):

Veličina gospodarstva u ha	Broj gospodarstva	%	Zemljišne površine	%
do 1 ha	125.909	19,3	79.455	3,4
1— 3 ha	236.104	36,1	472.930	20,1
3— 5 ha	143.497	22,0	560.900	23,9
5— 8 ha	94.517	14,5	581.123	24,7
8—10 ha	26.539	4,0	232.171	9,9
10 i više	26.808	4,1	423.210	18,0
S v e g a :	653.374	100	2,349.789	100

Opća je karakteristika promjena u posjedovnoj strukturi privatnovlasničke poljoprivrede da su ove tendirale povećanju srednjih grupa posjednika, tj. kategorija od 3—5 i 5—8 ha. Međutim, i dalje je dominantna kategorija vlasnika do 3 ha, što ukazuje na male mogućnosti racionalne proizvodnje na ovako sitnom posjedu.

Najznačajniji društveni proces koji izaziva i omogućava promjene agrarne strukture u pravcu podruštvljenja poljoprivrede i zemljišnih površina očituje se u **stupnju deagrarizacije** i u promjenama **socijalne strukture** ukupnog i seoskog stanovništva.

Školovanje omladine jedan je kolosijek trajne migracije. **Zapošljavanje** nove, nedovoljno uposlene i neuposlene radne snage pretpostavka je promjena socijalne strukture, a odatle i bitan pokretač promjena agrarne strukture.

Promjene socijalne strukture izražavaju se i u **migraciji radne snage i stanovništva**. To je drugi objektivni proces koji utječe na dinamiku agrarne strukture.

Promjene agrarne strukture ovise, najzad, i o **opremljenosti privatnog posjeda i radnoj snazi u poljoprivredi**.

Ovdje navodimo podatke o strukturi skupnog stanovništva SR Hrvatske s obzirom na vezanost za zemlju i stjecanje dohotka iz poljoprivrede ili izvan nje. Time ujedno prezentiramo i opću socijalnu strukturu stanovništva s onog aspekta koji nas u ovom radu prvenstveno zanima.

Stanovništvo prema stjecanju dohotka*

Poljoprivredno stanovništvo	1,372.045	33 %
Mješovito stanovništvo	1,239.889	29,8%
Nepoljoprivredno stanovništvo	1,547.762	37,2%
Ukupno stanovništvo	4,159.696	100 %

* Podaci SZS, bilten 250.

² Podaci popisa poljoprivrede o ukupnim organiziranim zemljišnim površinama u SR Hrvatskoj znatno se razlikuju od podataka redovne statistike. Prilikom iskazivanja ukupnih površina privatnog i društvenog sektora služili smo se podacima redovne statistike, jer smatramo da su oni ipak realniji. No, u nedostatku novijih podataka koji bi prikazivali distribuciju gospodarstava i zemljišnih površina prema posjedovnim kategorijama dajemo podatke popisa poljoprivrede.

Sve tri grupacije stanovništva **posjeduju** zemlju, naravno u vrlo različitom obimu. Kao što među nepoljoprivrednim stanovništvom ima još dosta zemljišnih vlasnika, tako i među poljoprivrednim stanovništvom dio više ne posjeduje zemlju, međutim svoj dohodak stiče pretežno iz poljoprivrede. Broj **poljoprivrednog** stanovništva u prednjoj tabeli nije, naime, identičan broju **seljačkog** stanovništva, budući da se, po kriterijima dohotka i radnog mjesta, u poljoprivredno stanovništvo ubrajaju i svi radnici i službenici zaposleni u socijalističkim poljoprivrednim organizacijama. Ponekad oni imaju, a ponekad nemaju zemlju. U poljoprivredno (i u seljačko) stanovništvo, nadalje, ubraja se i mali broj (novih) bezemljaša na selu koji nisu zaposleni (u tom slučaju se pretvaraju u poljoprivredne radnike), nego žive od nadnica, sezonskog i povremenog rada ili su čak i seoske sluge.³

Sam kriterij stjecanja dohotka ne omogućava, međutim, precizno razvrstavanje stanovništva na poljoprivredno, mješovito i ostalo. U posljednjem popisu stanovništva domaćinstva su razvrstavana prema podacima o izvorima prihoda i izjavama da li ostvaruju ili ne ostvaruju dohotke i iz onih izvora koji nisu evidentirani. Moguć je, dakle, znatan deformirajući utjecaj deklariranih stavova domaćinstava i individualnih ocjena popisivača. U poljoprivredno stanovništvo svrstano je sve ono koje živi u domaćinstvima čiji svi članovi rade u poljoprivrednim djelatnostima, međutim ta domaćinstva u pravilu stječu znatan dio dohotka također izvan gospodarstava: kirijašenjem, nadničarenjem, povremenim radom. A u Hrvatskoj oko 110.000 poljoprivrednih stanovnika povremeno radi izvan gospodarstava. Ponekad ovo »povremeno« znači i devetmesečni sezonski rad u godini.

Stoga ovu podjelu treba prihvatiti samo kao aproksimativnu. Drugi podaci i statistička ukrštanja ipak potvrđuju njenu osnovanost u vrlo velikoj mjeri. Ona približno ilustrira osnovne stvarne proporcije. Odatle je ona ovdje i prihvaćena kao polazište za analiziranje opće vezanosti stanovništva Hrvatske za zemlju i poljoprivredu.

Distribucija stanovništva, koje živi samo od poljoprivrede, prema veličini posjeda

Veličina gospodarstava u ha	Broj stanovnika	% od ukup. broja*	Broj aktivnih stanovnika	% od ukup. broj akt. stanovnika
do 0,05	3.780	0,27	2.155	0,29
0,06— 0,50	36.273	2,64	18.307	2,52
0,51— 1,00	70.679	5,15	36.527	5,04
od 0— 1	110.732	8,06	56.989	7,85
1,01— 2,00	192.760	14,04	102.579	14,17
2,01— 3,00	233.668	17,03	126.258	17,44
3,01— 5,00	346.190	25,23	185.684	25,65
5,01— 8,00	286.265	20,86	152.608	21,08
8,01—10,00	97.155	7,08	51.118	7,06
više od 10	58.967	4,29	29.293	4,04

* Zbroj ovih postotaka ne daje 100, jer je izostavljeno stanovništvo za koje nije utvrđeno koliki mu je posjed.

³ U položaju seoskih slugu nalazilo se 1961. oko 700 mladih ljudi. To je utvrdio CK SOH jednom analizom. Starijih slugu ima još više. Ova grupa ljudi u selu je beznačajna, ali ipak još uvijek postoji.

Oko 8% **poljoprivrednog** stanovništva živi, dakle, na posjedu manjem od 1 ha, oko 22% na posjedu koji ne premašuje 2 ha, a oko 39% na posjedu do 3 ha. Na gospodarstvima koja imaju više od 5 ha živi oko 32% ovakvog stanovništva. Oko 57.000 za rad sposobnih ljudi u našoj republici stješnjeno je još uvijek na otprilike 20.000 ha obradivog zemljišta. Ovo je parcijalni indikator latentne nezaposlenosti, budući da svaki aktivni stanovnik obrađuje niti 0,35 ha zemlje. Naravno da ni pod uvjetom visoke specijalizacije i radne intenzifikacije proizvodnje, poljoprivrednik na ovalikoj površini ne može utrošiti svoj godišnji radni fond od najmanje 250 dana.

Kada smo već dodirnuli ovaj problem velike koncentracije stanovništva na malom posjedu, upotrebit ćemo i podatke popisa poljoprivrede. Podaci nisu neposredno uporedivi sa prednjim podacima općeg popisa stanovništva, pa odatle ne mogu biti ni suglasni. Popis poljoprivrede pružio je podatak da je na spomenutom području za posjed manji od 1 ha bilo vezano 441.912 stanovnika, a od toga je 276.803 poljoprivrednih stanovnika.

Prema našoj ekspanziji, poljoprivredno stanovništvo u SR Hrvatskoj posjeduje oko 1,362.000 hektara obradivih površina. To bi značilo da na svakog poljoprivrednog stanovnika dolazi otprilike 1 ha ukupne površine.

Mješovito stanovništvo manje je, što je razumljivo, vezano za zemlju, a njegova je distribucija još više asimetrična. Ono je još više skoncentrirano na manjim posjedima.

Distribucija stanovništva koje stječe dohodak i u poljoprivredi i izvan nje, prema veličini posjeda*

Obradiva zemlja u ha	Broj stanovnika	%	Broj aktivnih stanovnika	%
do 0,05	12.545	1,01	4.767	0,83
0,06— 0,50	125.488	10,12	48.811	8,58
0,51— 1,00	159.542	12,86	66.096	11,62
1,01— 2,00	298.616	24,08	136.364	23,98
2,01— 3,00	228.851	18,45	111.367	19,58
3,01— 5,00	206.720	16,67	101.601	17,86
5,01— 8,00	115.258	9,29	56.672	9,96
8,01—10,00	33.284	2,68	15.972	2,80
10,00—15,00	20.124	1,62	9.365	1,64
više od 15,00	8.814	0,71	3.888	0,68

* Bez stanovništva koje nije razvrstano

Vršeći ekspanziju došli smo do orijentacionog podatka da mješovito stanovništvo drži oko 712.000 ha obradive zemlje. Prema tome, svaki stanovnik koji živi u mješovitim domaćinstvima raspolaže sa oko 0,60 ha obradive zemlje. Preko 48% mješovitog stanovništva živi na gospodarstvima koja imaju manje od 2 ha obradive zemlje. Drugim riječima, preko 600.000 mješovitog stanovništva živi na gospodarstvima do 2 ha, koja imaju otprilike 142.000 ha.

Najzad, evo podataka i o raspoređenosti treće, **nepoljoprivredne** grupe stanovništva:

*Distribucija stanovništva koje stječe dohodak izvan poljoprivrede,
prema veličini posjeda*

Obradiva zemlja u ha	Broj nepoljoprivred. stanovnika	%	Broj aktivnih stanovnika	%
do 0,05	54.203	3,50	21.076	3,18
0,06— 0,50	124.282	8,02	42.972	6,43
0,51— 1,00	19.455	1,25	6.976	1,05
1,01— 2,00	12.301	0,79	4.458	0,67
2,01— 3,00	4.919	0,31	1.747	0,26
3,01— 5,00	3.518	0,22	1.270	0,19
5,01— 8,00	1.537	0,09	594	0,08
8,01—10,00	549	0,03	235	0,03
10,01—15,00	429	0,02	176	0,02
više od 15,00 bez zemlje i neraspoređeno	223	0,02	96	0,01
	1.326.346	75,70	582.256	88,00

Nešto više od 24% nepoljoprivrednog stanovništva još je vezano uz zemlju, mada polovica od toga broja živi na gospodarstvima koja su manja od 1 ha. Ekspandirali smo površine u vlasništvu nepoljoprivrednika i došli do zaključka da oni drže oko 136.000 ha zemlje.

Ovi podaci pokazuju da se deagrarizacija stanovništva Hrvatske, kao uostalom i cijele Jugoslavije, u pravilu ne odvija do kraja. Za zemlju je vezan znatno veći broj stanovnika nego što bi se to moglo zaključiti na osnovu podataka o osnovnoj djelatnosti i aktivnosti stanovništva. **Svega 33,3% ili tačno jedna trećina stanovništva više nije vezana za zemlju.** Međutim, ako se socijalna obilježja stanovništva određuju po njegovoj profesionalnoj orijentaciji, odnosno po tome koliko aktivnog stanovništva radi u društvenoj privredi i u privatnom zanatstvu, onda se obično dolazi do zaključaka da SR Hrvatska ima oko 40% poljoprivrednog stanovništva. Problemi iskrsavaju kod razvrstavanja tzv. mješovitog stanovništva. Po općim uvjetima života i stupnju vezanosti za zemlju to je stanovništvo uglavnom **poljoprivredno**, po mjestu gdje živi pretežno **seosko**, po socijalno-profesionalnoj orijentaciji pretežno **radničko** i **službeničko**. Ono brže **zapušta** poljoprivrednu proizvodnju nego **napušta** zemljišni posjed. Stoga je pred agrarnom politikom praktično pitanje kako ubrzavati deagrarizaciju baš ovog dijela stanovništva, to jest kako postići da se ono što potpunije odvoji od zemljišnog posjeda.

Na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji nije moguća politika potpune eksproprijacije mješovitog, pa čak i onog nepoljoprivrednog stanovništva koje ima zemlju. Kao što smo već napomenuli, zemlja ostaje dijelom nužni oslonac sve dok poljoprivredna proizvodnja sasvim ne bude podmirivala potrebe tržišta, dok ona toliko ne pojeftini da individualni proizvođač neće imati računa, osim na uskom tlu specijalizirane proizvodnje u dvorištu i vrtu, proizvoditi na niskom tehnološkom nivou i sa tendencijom dezinvestiranja, zatim dok on na radnom mjestu ne bude imao veće dohotke s kojima će na tržištu nabavljati sve jeftinije prehrambene proizvode.

Međutim moguće je diferenciranim pristupima ubrzavati deagrarijaciju onog dijela mješovitog stanovništva koje je samo spremno na potpunu deagrarijaciju, te su često potrebne neke male poluge da je ono samo naprosto počne odlučno zahtijevati. Npr. takva je situacija s **mješovitim i poljoprivrednim stanovništvom koje živi u gradovima**.

Kao što god dio nepoljoprivrednog stanovništva (u Jugoslaviji oko 20%) živi u selima, tako i znatan dio poljoprivrednog stanovništva živi u gradovima. Ne raspoložemo definitivnim podacima novijeg datuma, pa ćemo o tome iznijeti neke podatke koje je pružio popis stanovništva 1953. U Hrvatskoj je te godine 21,6% gradskog stanovništva još uvijek spadalo u poljoprivredno stanovništvo.⁴) Većina ondašnjih i današnjih općinskih i kotarskih sjedišta imala je znatan postotak poljoprivrednog stanovništva. U Našicama je bilo 22,4% poljoprivrednog stanovništva, Gospiću 23,3%, Kutini 46,4%, Križevcima 30,9%, Koprivnici 31,6%, Virovitici 45,8%, Bjelovaru 19,3%, Vinčincima 18,2%, Karlovcu 16%, itd.

Ova činjenica da dobar dio poljoprivrednog stanovništva živi u gradskim naseljima može se objasniti kao posljedica određenog historijskog razvitka (naročito se to odnosi na agrarna obilježja slavonskih i podravskih gradova). Trebalo je, međutim, očekivati da će socijalistički razvoj brže razarati ovakvu strukturu gradova i dovesti do toga da poljoprivredno stanovništvo u njima napušta zemlju.

Zapošljavanje neposredno dovodi do promjene socijalne, a time i agrarne strukture. Prosjek novozaposlenih u našoj je republici od 1956. do 1961. iznosio oko 50.000. Od toga 20.000 je pristizalo iz rezervi radne snage na samom selu. U 1962. stopa zapošljavanja se naglo smanjila i svi znaci pokazuju da će se u slijedeće 2—3 godine kretati na razini obuhvaćanja prirodnog priraštaja radne snage. To, međutim, ne znači da bi latentna nezaposlenost u selu trebala biti konzervirana, jer je radnu snagu moguće znatno više aktivirati i na samom privatnom gospodarstvu kroz kooperativnu proizvodnju u stočarstvu, povrtlarstvu, voćarstvu, kućnoj radinosti.

Da bi se ipak stvorila predodžba o utjecaju **školovanja** na buduće promjene socijalne i agrarne strukture iznosimo podatke o odlasku omladine na daljnje školovanje poslije završavanja osnovne škole:

	Završilo osnovnu školu	Upisalo se u srednju školu
1960/61	44.086	32.188
1961/62	50.199	34.431
1962/63	—	39.078

Škole drugog stupnja odbile su (zbog nedovoljnih kapaciteta) da upišu u istim godinama 16%, odnosno 17%, odnosno 18% kandidata. Uglavnom su to bila djeca sa sela. Broj osnovaca koji nastavlja školovanje kreće se, dakle, oko 80%. Procijenili smo da tek jednu petinu ovih posljednjih čine djeca poljoprivrednika. Drugim riječima, putem školovanja djece i omladine broj poljoprivrednog stanovništva smanjuje se godišnje za oko 8.000.

⁴ Kriterij razlikovanja grada i sela koji smo primijenili bio je slijedeći: grad je svako naselje koje ima više od 2.000 stanovnika, a da preko 50% aktivnih stanovnika nije zaposleno u poljoprivredi. Kriterij razlikovanja poljoprivrednog i ostalog stanovništva u 1953. bio je: poljoprivrednici su lica, iz čijih domaćinstava radna snaga pretežno radi u poljoprivredi.

Školovanje, dakle, ne utječe niti će utjecati na mijenjanje socijalne strukture onoliko koliko se obično pretpostavlja. Naime, jedan znatan dio djece poljoprivrednika osipa se već u osnovnoj školi i do propisane dobi ne završava tu školu, pa onda prekida. Drugi dio ne može se upisati u škole drugog stupnja zbog ograničenog broja mjesta. Djeca koja sa sela odlaze na školovanje pretežno su djeca seljaka-radnika i seljaka-službenika.

Migracije stanovništva. Od interesa su za naše istraživanje dnevna, tjedna i sezonska migracija radne snage, zatim trajna migracija (preseljavanja) koja uspostavlja optimalniji raspored stanovništva na određenom prostoru, u ovom slučaju na području SR Hrvatske.

Tačan obim tjedne i sezonske migracije radne snage nije moguće utvrditi. O dnevnoj migraciji podatke je pružio posljednji popis stanovništva. Aktivno stanovništvo u SR Hrvatskoj bilo je 1961. ovako raspoređeno prema mjestu rada:

Aktivno stanovništvo	1,954.269	100 %
Radilo u mjestu u kome i stanuje	1,578.793	80,80%
Radilo u drugom mjestu iste općine	130.179	6,70%
Radilo u drugoj općini	242.842	12,40%
Nepoznato	2.455	0,10%

19% aktivnog stanovništva odlazi u drugo mjesto na posao. To nisu samo seljaci-radnici i seljaci-službenici nego i pripadnici drugih socijalnih skupina. Broj lica koja dnevno migriraju dosta je velik, a slabe su saobraćajne prilike. Ne možemo tačnije procijeniti broj zaposlenih koji svoj posao obavljaju u samom selu, te ne putuju ni u grad ni u drugo selo. Ipak možemo pretpostaviti da jedna polovina zaposlenih se sela putuje na posao u druga mjesta. Naša pretpostavka neće izgledati neosnovana, ako znamo da u selu obavljaju svoj posao, osim zadružnih službenika i radnika i službenika mjesnih ureda, još i cestari, lugari, poštari, prosvjetni i zdravstveni radnici, šumski radnici, trgovci i razna druga lica. Zatim u mnogim selima također postoje industrijska i druga poduzeća i njihovi pogoni.

Migracija radne snage može na razne i suprotne načine utjecati na agrarnu strukturu. Prvenstveno ubrzava promet zemlje, jer lice koje putuje ima manje vremena za obradu zemlje i posjed mu je veći teret. Migrirajuća radna snaga teži preseljavanju, pa kada ga ostvari otuđuje i posjed.

O obimu trajne migracije, odnosno preseljavanju stanovništva svjedoče ovi podaci:

Stanovništvo prema mjestu rođenja

		%
Ukupno stanovništvo	4,159.696	100,00
Rođeno u mjestu gdje stanuje	2,497.303	60,10
Rođeno u drugom mjestu iste općine ⁵	398.998	9,60
Rođeno u drugim mjestima SR Hrvatske	970.188	23,30
Rođeno u ostalim republikama	235.813	6,14
Rođeno u inozemstvu	31.504	0,75
Nerazvrstano	5.890	0,14

⁵ Za vrijeme popisa stanovništva 1961. kada su ovi podaci prikupljeni, općine su bile manje nego danas. No to nije važno. Podatak ipak indicira obim lokalne migracije.

Dakle oko 40% stanovništva naše republike je migriralo. Najobimnija je unutarrepublička migracija. Lokalna je migracija veća od međurepubličke, premda je i ova značajna. Migracija je pretežno rezultat poslijeratnog vremena, još tačnije posljednjeg decenija. Glavni migracioni tok bio je selo-grad. Najveća su iseljenja iz najmanjih sela. To je i razumljivo, budući da se u njima ne može razviti znatnija društvena podjela rada, pa se poljoprivredno stanovništvo ne može zapošljavati, a da ne seli. Osnovni pravac migracija osvijetljaju i ovi djelomični podaci. Među svim licima u Hrvatskoj koja su se doselila u sadašnje mjesto boravka 1,074.000 došlo je iz seoskih naselja, a 426.000 iz mješovitih i gradskih naselja. Neka su sela naprosto opustjela, jer se u njima poslije oslobođenja broj stanovnika smanjio nekoliko puta. Rijetko koje među 6.500 sela raste uslijed prirodnog priraštaja i imigracije, a naprotiv većina se smanjuje ili u njima ostaje tek neznatan dio prirodnog priraštaja. To je razumljivo, kada imamo u vidu da se između 1953. i 1961. stanovništvo 89 gradova u Hrvatskoj povećalo za 270.000 ili za 33.700 godišnje, dok se broj stanovnika u cijeloj Republici povećao za samo 212.000 ili za oko 26.500 godišnje. U stvari je u 89 gradova (koliko ih ima u Hrvatskoj prema našim kriterijima navedenim naprijed u bilješci 3 i u još 53 naselja seoskog karaktera koja imaju više od 2.000 stanovnika, u tom vremenu doselio iz ostalih sela cijeli prirodni priraštaj i još oko 80.000 lica. Ljudi, se, međutim, ne sele samo iz sela u grad nego i iz sela u selo. Iz manjih sela idu u veća, iz brdskih u ravničarska, iz udaljenijih u prigradska.⁶)

Migracije dijelom poprimaju talasasti tok: prigradski seljak seli u grad, na njegovo mjesto dolazi seljak iz udaljenog područja. No to ne znači da potonji preuzima sve zemljišne kapacitete koje je prvi posjedovao. Iseljenik u grad dio svojih površina zadržava. Pridošlica nema najčešće ni dovoljno sredstava ni dovoljno ambicija da uzima onoliko zemlje, koliko je imao prethodnik. On također svoj novi položaj shvaća kao provizorij. Zemlja mu je i na novom mjestu privremeni oslonac, a on teži steći zaposlenje.

Intenzitet budućeg utjecaja migracije na agrarnu strukturu bit će ovisan od intenziteta same migracije i od promjena u njenim tokovima. S obzirom na usporavanje neposrednog transfera poljoprivrednog u zaposleno stanovništvo, sve veću stambenu krizu u gradovima i reperkusije porasta nezaposlenosti i onog stanovništva koje se sasvim odvojilo od gospodarstava, možemo u nekoliko slijedećih godina očekivati stanovito opadanje tempa koncentracije stanovništva u gradove. Zbog toga će se vjerojatno povećati obim međuseoske migracije, to jest nešto će se ubrzati prostorno razmještanje samog poljoprivrednog stanovništva. Drugim riječima, treba očekivati povećano naseljavanje u ravničarske krajeve i u područja koja su najpovoljnija za seljačku pijacu. Naravno, ova tendencija može biti spriječena društvenim intervencijama, a prvenstveno time što bi društvo preuzimajući zemljišne površine »oduzimalo« tlo za naseljavanje.

Radna snaga i opremljenost privatnog posjeda. Na privatnom je posjedu još mnogo radne snage koja nije dovoljno uposlena i teži se zaposliti u društvenoj privredi. U domaćinstvima koja žive uglavnom od prihoda sa gospo-

⁶ Međuseoska migracija odvija se u lokalnim i u unutarrepubličkim pa i u međurepubličkim razmjerima. Uslijed te migracije mnoga seoska naselja u Slavoniji povećavaju broj stanovnika brže nego i veći gradovi. Tako se broj stanovnika povećao od 1953-61: u Josipovcu za 108%, Bilju 29,8%, Sibinju 22%, Mirkovcima 27,6%, Nuštru 38,3%, Tovarniku 30,5%, Drenovcima 39,4%, Gunji 54,9%, Ivankovu 27,9%, Dardi 32% itd.

darstva bilo je 1961. 723.000 aktivnih lica. U SR Hrvatskoj ukupno aktivnog poljoprivrednog stanovništva ima oko 1,080.000. U osam godina, od 1953. do 1961, aktivno se stanovništvo u poljoprivredi smanjilo za 139.000. Odlazila je uglavnom muška radna snaga. Broj aktivnih muških lica smanjio se u tom vremenu sa 700.000 na 580.000, dok je broj aktivnih ženskih lica ostao isti i kreće se oko 500.000. To znači da postoji tendencija prema jednakom učešću muške i ženske radne snage u poljoprivrednoj proizvodnji. U uvjetima patrijarhalnog seoskog života, gdje žena vodi cijelo domaćinstvo i odgaja djecu, ovo »aktiviranje« ženske radne snage kao surogat odlaska muške radne snage nikako ne može ojačati proizvodne sposobnosti privatnih gospodarstava. To je, naprotiv, parcijalni indikator zapostavljanja proizvodnje na gospodarstvu. U tom pogledu postoje, dakle, negativne tendencije.

Pri sadašnjoj tehnologiji i strukturi proizvodnje neka gospodarstva oskudijevaju u radnoj snazi, a druga je imaju previše. Dobar dio i unajmljuje i iznajmljuje radnu snagu. Njihova je rasprostranjenost relativno beznačajna. Gospodarstva koja nemaju poljoprivrednu radnu snagu znatno je više nego prvih, ali u prosjeku raspolažu sa malim površinama. Ako uzmemo ukupan broj poljoprivrednih gospodarstava, pa ih razvrstamo prema potrebama za radnom snagom, dobit ćemo ove podatke:

oskudijeva u radnoj snazi	100.081
uzima i daje radnu snagu	75.576
ima višak radne snage	261.707

Ostala gospodarstva imaju dovoljno radne snage i sama obrađuju svoje površine. Gospodarstva koja oskudijevaju u radnoj snazi ne mogu prići intenzifikaciji proizvodnje povećanim utroškom živog rada. Treba pretpostavljati da ona u prosjeku dobijaju slabije prinose i da ne popravljaju bonitet zemljišta.⁷) Višak radne snage postoji na oko 40% svih gospodarstava. Jedan dio se sezonski privremeno upošljava (oko 110.000 lica), drugi dio ostaje stalno latentno neuposlen.

Ovdje nećemo posebno analizirati obim i oblike agrarne prenaseljenosti koja se, između ostalog, mjeri i obimom suvišnog aktivnog stanovništva u poljoprivredi. Zaustavit ćemo se samo na jednoj konstataciji metodološkog značaja.

Agrarnu naseljenost u našoj zemlji danas **treba promatrati samo u odnosu na privatni posjed**. Uzmemo li kao poljoprivredno stanovništvo samo ono stanovništvo koje živi na privatnim gospodarstvima i čiji se aktivni članovi bave poslovima gospodarstava kao osnovnim zanimanjem, onda se i agrarna gustoća mora računati samo upoređivanjem tog stanovništva i zemljišnih površina u privatnom vlasništvu. A budući da su površine u privatnom vlasništvu maksimirane na 10, izuzetno na 15 ha i da na gospodarstvima u svim krajevima naše zemlje živi 4, 5, 6, i rjeđe 7 ljudi, agrarna gustoća u ovom pogledu svugdje je približno jednaka. Na jednog stanovnika na gospodarstvu dolazi danas više obradivih površina u bivšem kotaru Makarska nego, recimo, u bivšem kotaru Osijek. Mi, međutim, moramo imati u vidu da je na području bivšeg kotara Osijek 40% površina već prošlo u društveno vlasništvo. A na području bivšeg kotara Makarska postotak površina u društvenom vlasništvu

⁷ To se ne odnosi na neka visokorobna gospodarstva u ravničarskim i prigradskim područjima, koja u svojoj ekspanzivnosti sve više koriste tuđu radnu snagu.

ne iznosi niti 1%. Ovo nas upozorava na potrebu da agrarnu naseljenost mjerimo kompleksno i da nam usporedba broja poljoprivrednika i zemljišnih površina na nekom području u današnjoj situaciji govori vrlo malo.

S obzirom na usporeni tempo zapošljavanja višak radne snage u poljoprivredi u slijedećem će se neposrednom razdoblju sporije smanjivati. Uz to, proširenje društvene poljoprivrede čini »suvišnim« dodatni dio radne snage na privatnom posjedu. Ova tendencija može biti neutralizirana radnom intenzifikacijom privatnog posjeda, razvojem kućne radinosti, tercijarnih djelatnosti u selu, kooperacijom u proizvodnji stoke, povrća, voća i drugih kultura, specijalizacijom privatnog posjeda u pravcu proizvodnje robe za tržište. U posljednje se vrijeme uočava takav smjer razvoja, međutim njega bi trebalo ubrzati.

Opremljenost privatnih gospodarstava je takva da ih u sadašnjim uvjetima ne čini sposobnima za snažniju proširenu reprodukciju. U cijeloj Hrvatskoj ne posjeduje plug niti svako drugo gospodarstvo, a svako stoto posjeduje sijačicu, kosilicu ili žetelicu. Gospodarstva raspolažu sa oko pola milijuna grla radne stoke, što znači da tek jedna trećina ima spregu. Po proizvodnoj opremljenosti privatni je posjed, dakle, sasvim besperspektivan.

Na osnovu ovih globalnih napomena o proizvodnoj snazi i opremljenosti privatnog posjeda ne bi, međutim, nikako trebalo zaključivati da on ne može istjerati rezerve u vlastitoj proizvodnji. Ponekad se od njega odvaja potrebna radna snaga i on ispoljava tendenciju degradiranja ne samo zbog naslijeđene slabe opremljenosti, niske tehnologije i naturalnih obilježja, nego i pod utjecajem složenih socijalnih i kulturnih faktora, od kojih su samo neki doticani u ovom članku.

SUMMARY

SOME CHANGES IN THE AGRARIAN STRUCTURE OF CROATIA

In the introductory part of this article there are some basic data about the landownership structure of the agriculture of Croatia. The socially owned land covers 10,73% of the total agricultural land in Croatia. From 1957 to 1962 social sector of agriculture increased annually for 30.000 ha on an average. The changes in the private landownership structure tended to the increase of number of the middle-sized group of farms with 3—5 and 5—8 ha. However the group of landowners with the farm up to 3 ha still dominates. It indicates the small possibilities for profitable production on such a small farms.

The most important process that produces and enables the changes of agrarian structure to the direction of socialization of agriculture reveals itself in the degree of transfer of rural population from agricultural to nonagricultural activities and in changes of social structure of total and rural population. In the article there is an analysis of migration of labour power and rural population, employment of labour power from rural regions, schooling of youth from, villages, equipment of peasants holdings etc. Taking for the criterion the source of income the population of Croatia can be divided into three groups: agricultural 33,0%, mixed 29,8%, and

nonagricultural population amounts to 37,2%. Analysis of each group of population leads to the conclusion that the process of above mentioned transfer in Croatia does not regularly come to an end. Only 33,3% of the total population is not tied to the land. In comparison to the previous years employment rate decreased. In order to solve the latent unemployment in agricultural areas it will be necessary to increase the activity of labour power in cooperative production with the social sector of agriculture.

About 40% of Croat population migrated in postwar period. The main migration stream was from village to town. Most of 6500 villages decreased their population, or were left with the small portion of their natural increase. The characteristic fact is that a new town dweller regularly keeps part of his previously owned land. It is to be expected that migration from rural areas to towns will considerably fall down as the employment rate declines. Possibly it will cause the increase of interrural migrations.

From 1953. to 1961. active population in agriculture decreased for 139.000; most of them were men because the number of women remained almost the same. Nevertheless there is a surplus of labour power at about 40% of the total number of peasants' households.

This article is a part of a more comprehensive work completed in The Agrarian Institute in Zagreb, Dpt. for rural sociology. Authors are: Vladimir Cvjetičanin, Svetozar Livada and Stipe Šušar.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНОЙ СТРУКТУРЕ ХОРВАТИИ

Во вводной части статьи даются некоторые основные данные о том кому принадлежит земля на территории Хорватии. От общих площадей земель в Хорватии 10,73 процента составляют имения в общественной собственности. С 1957 г. по 1962. г. площадь в общественном секторе ежегодно в среднем увеличивалась на 30.000 гектаров земли. Изменения в собственнической структуре частнособственнического сельского хозяйства имели тенденцию увеличения числа средних групп собственников, т. е. таких собственников, которые имеют 3—5 и 5—8 гектаров земли. Между тем, и дальше преобладает категория собственников с 3 гектарами земли, а это говорит о малых возможностях рационального производства на таком мелком имении.

Важнейший общественный процесс, который вызывает и делает возможным изменения в аграрной структуре в направлении обобществления сельского хозяйства, выявляется в степени деаграризации и в изменениях социальной структуры общего и сельского населения. В статье анализируется обучение молодежи, темп трудоустройства сельской рабочей силы, миграции рабочей силы и населения, техническая оснащенность индивидуального хозяйства и состав рабочей силы в сельском хозяйстве. В зависимости от того, в какой сфере деятельности получает свои доходы, население Хорватии в настоящее время можно разделить так: 33 процента получает свои доходы в сельском хозяйстве, 29,8 процента представляет собой переходную группу и 37,2 процента получает свои доходы вне сельского хозяйства. Анализируя каждую из этих групп населения, автор

приходит к выводу, что процесс деаграризации населения Хорватии не проводится до конца. Всего 33,2 процента населения не связано больше с землей. По отношению к предыдущим годам процент тех, кто устраивается на работу, стал меньше, поэтому придется устранять латентную безработицу в деревне путем усиленного включения рабочей в кооперативное производство с организациями общественного хозяйства.

В Хорватии мигрировало около 40 процентов населения. Подавляющее большинство мигрировало из деревни в город. В большей части из 6.500 тысяч деревень число населения уменьшается, или же в них остается незначительное число естественного прироста населения. Характерным является факт, что переселенец в город и дальше в деревне продолжает владеть частью своего бывшего имения. Учитывая уменьшение процента трудоустройства, можно ожидать и уменьшение миграции из деревни в город. Вероятно увеличится миграция в направлении деревня — деревня.

В период с 1953 г. по 1961 г. число населения активно участвующего в производстве в сельском хозяйстве уменьшилось на 139.000. Подавляющее большинство из этого числа составляют мужчины, так как число женщин, активно участвующих в производстве, почти не изменилось. Однако все-еще в 40 процентах всех единоличных хозяйств существует излишек рабочей силы.

Что касается технической оснащенности, авторы, на основе данных, устанавливают, что частнокапиталистические имения не имеют никакой перспективы.

Настоящая статья является извлечением из труда Отделения по социологии Аграрного института в Загребе, авторами которого являются Владо Цветичанин, Светозар Ливада и Стипе Шувар, сотрудники этого института.